

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

GÜNEL ƏMİRƏN qızı MİRZƏYEVƏ

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNİN
DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5706.01-Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2018

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Məhəbbət Mirzəxan qızı Mirzəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər:

Sayah Allahverdi qızı Sadıqova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Həbib Adil oğlu Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universiteti,
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2018- ci il tarixdə saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y. Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ritmik nitq adlandırılan poeziyanın problemlərinə müxtəlif istiqamətlərdən yönəlmiş baxışları əks etdirən maraqlı araşdırmalar mövcuddur. Belə ki, poeziyanın tədqiqində yalnız ədəbiyyatşünasların deyil, filosofların, psixoloqların, tarixçilərin, dilçilərin də rolu danılmazdır və poetik mətnlərin onların tədqiqat obyektinə çevrilməsi bu baxımdan təsadüfi sayıla bilməz.

V.fon Humboldt yazırdı: “Mən dilin fəaliyyətini, dilin təkə nitqə münasibəti və nitqin bilavasitə məhsulu olan leksik elementlər toplusu ilə deyil, onun təfəkkür və hissi qavrayış fəaliyyəti ilə birlikdə bütün genişliyi ilə tədqiq etmək niyyətindəyəm. Bunun üçün dilin bütün hərəkət yolu araşdırmaya məruz qalacaq”¹.

Poeziyaya linqvistik baxış onun fəlsəfi, psixoloji, linqvokulturoloji mahiyyətinin açılmasında, leksik-semantik və üslubi çalarlarının aşkarlanmasında, qrammatik təbiətinin nümayiş etdirilməsində mühüm rol oynayır. Bunun nəticəsində meydana gələn tədqiqat işləri aktuallıq kəsb etdiyi kimi, həm də orijinallıqları ilə diqqəti cəlb edir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan poeziyasında çox maraqlı şeirlər yazılmışdır. Bu dövrün Azərbaycan poeziyasında üslub və bədii estetika baxımından yaxın və əks mövqedə olan şairlərin yaradıcılığının linqvistik təhlili müasir Azərbaycan poetik dilinin rəngarəngliyini, təfəkkürün əksi kimi qazandığı yeni imkanları aşkarlamaq baxımından olduqca aktualdır.

Bu şairlər müxtəlif nəsilləri – 60-70-ci illərdə yaradıcılığa başlayanlar (Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Nəbi Xəzri, Cabir Novruz, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Qoca, Zəhid Xəlil, Nüsrət Kəsəmənli, Ramiz Rövşən, Kamal Abdulla, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub kimi), müstəqillik illərində poeziyaya gələnləri (Salam Sarvan, Qulu Ağsəs, Dəyanət, Aqşin Yenisey, Sənubər, Mələhət, Qənirə Paşayeva kimi) əhatə etsələr də, onların hər birinin ayrı-ayrılıqda oxşar və fərqli cəhətləri, bir nöqtədə birləşən ədəbi düşüncəyə yeni baxış cəhdi var.

Unudulmamalıdır ki, bu günümüzün poeziya və prozası, eləcə də dramaturgiyası Azərbaycan ədəbiyyatının «qızıl dövrü» adlandırılan XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış Hüseyn Cavid, Mirzə Cəlil, Mirzə

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Перевод с немецкого языка под редакцией и с предисловием доктора филологических наук Г.В.Рашишвили. Москва, Прогресс, 1984, с.75

Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza kimi qələm sahiblərinin qoyduqları təməllər üzərində dayanır. Təsadüfi deyildir ki, həmin dövr bəzən ədəbiyyatımızın, eləcə də mədəniyyətimizin renessans dövrü adlandırılır.

Ədəbiyyatımızın ikinci milli oyanış dövrü ötən əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatına İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov (Muğanna), Bəxtiyar Vahabzadə, Qabil, Anar, Elçin, Fikrət Qoca, Əli Kərim, Nəbi Xəzri, Məmməd Araz, Cabir Novruz, Məmməd İsmayıl, Səyavuş Sərxan, Yusif Səmədoğlu və Vaqif Səmədoğlu kimi azad düşüncəli, yeni təfəkkürlü şair və yazıçılarımız meydana gəldi. Məhz onlar müstəqillik dövrünün, ilk mərhələsində Azərbaycan ədəbiyyatının siması olmaqla yanaşı, ənənəvi Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqillik illərindəki klassikinə çevrildilər. Onların istər məzmun və ideya, istərsə də forma baxımından yeniliklərlə zəngin yaradıcılığı ədəbiyyatımıza yeni nəfəs, yeni söz gətirdi. Bu istedadlı söz ustalarının açdığı orijinal yaradıcılıq dünyasının işığında Eldar Baxış, Sabir Rüstəmخانlı, Nüsrət Kəsəmənli, Çingiz Əlioğlu, Ramiz Rövşən, Vaqif Cəbrayılzadə kimi fəlsəfi fikir və söz ustaları yetişdilər. XXI əsrin ərəfəsində, yəni Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyamızda yeni bir oyanış dövrünün başlanğıcı qoyuldu. Həmin dövrü səciyyələndirən və özünəməxsus düşüncə tərzinə malik yeni ədəbi nəslin nümayəndələri, əslində bu “60-cılar”ın mənəvi övladları sayıla bilər. Məhz bu dövrün Azərbaycan poeziyasının linqvokulturoloji təhlilinin aparılması, onun dil və üslub özəlliklərinin araşdırılması dilçiliyimizin qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının dil və üslub xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müstəqillik illərində yazıb yaratmış şairlərimizin poeziyasının dil və üslub xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir. Məqsədin gerçəkləşdirilməsi üçün bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə səy göstərilmişdir:

- müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının nümayəndələrinin yaradıcılıqlarını araşdırmaqla dövrlər arasındakı fərqli və oxşar cəhətləri ortaya çıxarmaq;
- müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin linqvokulturoloji mahiyyətini aşkarlamaq;

• müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin linqvistik təbiətinə işıq salmaq-fonetik, leksik-semantik, qrammatik, frazeoloji və üslubi özəlliklərini üzə çıxarmaq üçün məsələni sintaktik bütöv müstəvisində araşdırmaq;

• müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında ədəbi nəsillərin yaradıcılıq izlərini müəyyənləşdirmək və müqayisəli fonda təhlil etmək.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat prosesində təsviri, müqayisəli və empirik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işində istifadə olunan qaynaqlar bu sahədə yazılmış elmi-nəzəri ədəbiyyat, müstəqillik dövrünün şeir nümunələridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada müstəqillik illərində yazıb-yaratmış şairlərimizin poeziyasına müəyyən qədər işıq salmağa cəhd göstərilmiş, həm sovet ideologiyasının hökmran olduğu, həm də müstəqilliyimizin qazanıldığı dövrlərdə bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş Bəxtiyar Vahabzadə, Ramiz Rövşən, Nəriman Həsənzadə, Kamal Abdulla, Zəlimxan Yaqub, Nüsrət Kəsəmənli, Sabir Rüstəmخانlı kimi artıq Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi mövqeyə malik şairlərin gələcək nəsillər üçün örnək olacaq poeziyasının, eləcə də müstəqillik dövründə yaradıcılığa başlamış və həyata, ədəbiyyata yeni baxışları ilə oxucularının rəğbətini qazanmış gənc şairlərin poetik nümunələrinin linqvokulturoloji aspektdə təhlil edilmişdir.

Orijinal baxışları, yeni poetik düşüncə formaları ilə müstəqillik dövrünün ədəbi mühitini yaratmağa, poeziyasının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə çalışan, əslində “60-cıların” mənəvi övladları sayılan yeni ədəbi nəslin yaradıcılıqlarının artıq bu gün dilçilərin də tədqiqat obyektinə çevrilməsi olduqca zəruri və labüddür. Bu baxımdan da düşüncə sərbəstliyini nümayiş etdirən müstəqillik dövrü poeziyasına qədəm basmış yeni, özünəməxsus düşüncə tərziləri olan istedadlı qələm sahiblərinin poetik nümunələrinin yaşlı və orta nəsil nümayəndələrinin poeziyası fonunda müqayisəli linqvistik təhlilə cəlb olunması dissertasiyanın elmi yeniliyini səciyələndirir.

Tədqiqat prosesində şeirlərinə müraciət etdiyimiz Rəşad Məcid, Alik, Fəridə Məmmədova, Salam Sarvan, Qulu Ağsəs, Səlim Babullaoglu, Murad Köhnəqala, Etimad Başkeçid, Zahir Əzəmət, Həmid Herişçi, Rasim Qaraca, Xanəmir, Aqşin, Sənubər kimi gənc şairlərin istedadı məhz müstəqillik illərində üzə çıxmışdır. Şübhəsiz, cəmiyyətin birmənalı qarşılamadığı bu ədəbi nəslin nümayəndələrinin yaradıcılığı obyektiv və

subyektiv əngəlləri uğurla keçərək, gələcək ədəbiyyatımızın təməlini qoymağa qadir, ədəbi və linqvistik tədqiqə cəlb olunmağa layiqdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar.

- dərin tarixi köklərə sahib Azərbaycan poeziyası müasir və yeni ədəbi proseslər məcrasında inkişaf edir.

- Azərbaycan şeirinin linqvo-semiotik xüsusiyyətlərinin konsepsiyalar əsasında tədqiqi müasir poeziyanın linqvokulturoloji özəlliklərinin açılmasında mühüm rol oynayır.

- müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin qrammatik xüsusiyyətləri ənənəvi üslubda yazan şairlər tərəfindən qorunsa da, postmodernist fikirli və sərbəst şeir üslubunda yazan nümayəndələr tərəfindən pozulur və bu da ədəbi dilin bədii üslubunun inkişafında bəzən yad ünsürlərin təsiri ilə nəticələnir.

- Azərbaycan poeziyasının leksikası milli lüğət tərkibinə əsaslansa da, şairlərin dilində Türkiyə türkcəsindən son illərdə keçən çoxsaylı alınmalar müşahidə olunur.

- poeziyada üslub yaratma vasitələri dəyişməz olsa da, müasir Azərbaycan şeirində onların formalaşma metodları bir qədər fərqlənmiş, yeni bədii söz oyunları tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Müstəqillik illərində yaranmış şeir mətnlərinin tədqiqi koqnitiv poetika konsepsiyasının inkişafına təkan verir. Belə yanaşma tədqiqat prosesində poetik dilin və nitqin yaranma qanunauyğunluqlarının tam şəkildə aşkarlanmasına, son nəticədə isə Azərbaycan dilçiliyində linqvopoetik nəzəriyyənin prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir və formalaşması üçün zəmin yaradır.

Tədqiqat təcrübi əhəmiyyətə malikdir. İşin nəticələri şeir mətnlərinin linqvokulturoloji təhlili zamanı, poetik mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi prosesində tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın materiallarından filoloji fakültələrin xüsusi kursları, eləcə də linqvistik poetika üzrə tədris vəsaitlərində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu AAK-ın qeydiyyatında olan müxtəlif respublika əhəmiyyətli elmi məcmuələrdə, eləcə də xaricdə nəşr olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın predmeti, obyektı, məqsəd və vəzifələri, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin dil özəlliyi və ona linqvokulturoloji baxış”** adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin qaynaqları və poetik-struktur xüsusiyyətləri” adlanır. Yeni üslub və yazı tərzı ilə, tam fərqli istiqamətdə inkişaf edən müasir poeziyanın linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər bir dilin özünəməxsus səs məxrəci, söz daxilində sait və samitin bir-birini izləmə ardıcılığı, vurğunun söz daxilində mövqeyi və ahəngdarlığa təsir göstərən sözdaxili sinharmonizmi bu dildə yaranan poeziyanın da ritminə, axıcılığına birbaşa təsir göstərir. Əlbəttə, bütün bu xüsusiyyətlər şeirin vəznı və şairin yazı üslub ilə vəhdət təşkil edir. Bu mövzuda N. Hacıyeva, M.Hüseynov, S.Alməmmədova, A.Cəfərov və b. mütəxəssislər tədqiqat işləri aparmışlar ¹.

Bu yarımfəsildə müasir Azərbaycan şeirinin tarixi qaynaqlarından ilki olan “Kitabi-Dədə Qorqud” şeirlərinin poetik xüsusiyyətləri, bu günün şairlərinin müvafiq bədii nitq-deyim fiqurları məcazi işarələr yaratmasına səbəb olmuşdur. Üzü “Kitabi-Dədə Qorqud” dan bəri Azərbaycan poetik dili vahid sistem üzərində inkişaf etmiş, zamanın tələblərinə uyğun dəyişiklikləri bu sistem tərkibində əridərək spesifik xüsusiyyətlər qazanmışdır. Qədim tarixə malik poetik sistem əsasında, yeni mövzuları və yeni ədəbi istiqamətləri ilə inkişaf edən müstəqillik illəri Azərbaycan şeirinin də özünəməxsus dil strukturu, bədii-üslubi özəllikləri, spesifik xüsusiyyətləri var desək, yanılmazıq. Bu dövrün poetik dünyasını yaradanların yaradıcılıqlarında həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri müşahidə etmək olar. Lakin bugünkü poeziyamızın təmsilçilərini birləşdirən onların ədəbi düşüncəyə yeni baxışlarıdır. Bu yarımfəsildə müstəqillik dövründə

¹ Hacıyeva N. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatının dil və üslub xüsusiyyətləri. F.ü.e.d...dis.Bakı; 2014, 230 s. ; Hüseynov M. Azərbaycan poeziyasının dil və üslub problemləri (1960-80-cı illər). F.ü.e.d...avtoferat. Bakı; 2013, 58 s.; Alməmmədova S. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. F.ü.f.d...dis. Bakı; 2008, 143 s.; Cəfərov A. Nəbi Xəzri əsərlərinin linqvo-poetik təhlili. F.ü.f.d...dis. Bakı; 2010, 130 s.

yazan şairlər Salam Sarvan, Mələhət Yusifqızı, Murad Köhnəqala, Ələddin Dəmirçi, Həmid Hərişçi, Zahir Əzəmət, Səlim Babulla oğlu poeziyası linqvokulturoloji, linqvopoetik yanaşma ilə təhlil edilir. Yeni baxışların ümumi xarakter daşdığı müasir poeziyamızın eyni zamanda müxtəlif ədəbi problemləri də mövcuddur. N.Cəfərovun da yazdığı kimi, yeni poeziya yeni tələblərlə qurulmalı və bu tələbləri özünə əsas istiqamət müəyyənləşdirməlidir. Bu ideyalar isə aşağıdakılardır: “Birincisi, Azərbaycan müstəqilliyi daha poetik ehtirasla, qürurla, lakin yüksək sənətkarlıq və modern düşüncəli təənnüm olunmalıdır. İkincisi, poeziya, xüsusilə gənc poeziya yalnız üçünə qapanmaqla qalmamalı, dünyaya, ətrafımızda gedən ictimai proseslərə bir qədər geniş baxmalıdır. Üçüncüsü, Azərbaycan poeziyası dünya poeziyasının tərkib hissəsi kimi, onun uğurlarından öyrənməli, müasir dünya şairlərinin əsərləri dilimizə çevrilməlidir”¹.

“Müstəqillik dövrü uşaq şeirlərinin dil xüsusiyyətləri” adlanan ikinci yarımfəsilə müstəqillik dövrü Azərbaycan uşaq şeirinin forma və dil xüsusiyyətlərinin başlıca istiqamətləri araşdırılaraq bu poeziya növündə şairlərin dildən istifadə üsulları təhlil edilmişdir. Bildiyimiz kimi, gənc nəslin tərbiyə olunmasında uşaq poeziyası ən mühüm tərbiyə vasitələrindən sayılır. Uşaq şeirinin dilinin ən mühüm ünsürlərindən biri onun sadə və aydın olmasıdır. Xalq yaradıcılığından qaynaqlanan və eyni zamanda klassik adət-ənənələrə söykənən müasir ruhlu uşaq şeirləri obrazlı dil, fikir dərinliyi, poetik üslubi vasitələrin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təkrarlar və qoşa sözlər uşaq təfəkkür tərzinə çox yaxın olduğu üçün belə şeirlərdə daha səciyyəvi bədii təsvir vasitəsi və spesifik əlamət sayılır. “Uşaq şeirində sözün iki dəfə təkrarı həm müxtəlif leksik və qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edir, həm də ritmik funksiya daşıyır”². Şairlərin tez-tez müraciət etdikləri vokativ sözlər, nidalar, təqlidi sözlər və uşaq sözləri şeirlərin uşaqlara, hətta əlifba ilə tanış olmayan körpələrə daha anlaşqlı olmasına, onlara daha tez çatdırılmasına kömək edir. Belə şeirləri oxuyan, dinləyən uşaqlar və körpələr bu obrazlar aləminə səyahət edir, onları asanlıqla qavrayır və yaddaşına həkk edir. Bu baxımdan da uşaq şeirlərində təkrarlar və qoşa sözlərin işlənməsinin intensiv səciyyə daşması təsadüfi sayıla bilməz.

Uşaq poeziyasında əsas dil vahidlərindən biri də vokativ sözlərdir. Vokativ sözlər, əsasən, nəvaziş, əzizləmə mənasında işləndiyi üçün

¹ Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, s.236.

² Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şeir. Bakı, Maarif, 1983, s.6.

uşaqların nitqinə yol açır. Vokativ sözlər uşaq şeirlərini zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi hər zaman diqqəti cəlb edir.

Laylay, körpə uşağım

Laylay, Şeşəqulağım

(Z. Xəlil, “Dovşanın laylası”, s.334)

Məktəbəqədər uşaqların təfəkküründə onların nitqində səslərin, samitlərin, saitlərin necə səslənməsinin, tələffüzün formalaşmasını, onların beyninin inkişafı üçün yanılmacların da rolu az deyildir. Uşaq şeirlərində şeir-yanılmacların xüsusi yeri vardır.

On iki yaşlı Tutu,

Çıxıb çırpırdı tutu.

Bır quş isə uzaqdan

Hey oxuyurdu: Tu-tu

(Z. Xəlil, “Tutu”, s.166)

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XX əsr ədəbiyyatından fərqli olaraq XXI əsr ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatı nümunələri kiçik yer tutur. Sanki bu sahə unudulmuşdur. Həm XX əsrin sonu, həm də XXI əsrin uşaq ədəbiyyatının ən mahir ustadı şair Zahid Xəlildir desək, yəqin ki, yanılmazıq. Uzun illər dilçilik elminin tədqiqat obyektı olan, fərqli baxış bucaqlarından yanaşılan uşaq şeirlərinin dilinin özünəməxsus linqvopsixoloji xüsusiyyətləri maraqlı olduğundan mövzunun bu gün də aktuallığını qoruyub saxlaması təbii sayılmalıdır.

“Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin linqvo-semiotik xüsusiyyətləri” adlanan üçüncü yarımfəsildə tədqiqat konseptlər əsasında həyata keçirilmişdir. Dilin müasir tədqiqi prosesinə artıq ənənəvi baxışla deyil, yeni rakursdan yanaşma zəruridir. Bu gün mətnin linqvistik tədqiqi məntiqi, psixoloji, sosioloji linqvistika üsullarının sinkretik tətbiqini tələb edir. M.P. Brandes qeyd edir ki, “Obyektiv-psixoloji səviyyənin əsasını yazıçının əsərin məzmunun formalaşmasında birbaşa rol oynayan düşüncə və təxəyyül tipi kimi xüsusiyyətlər təşkil edir”¹.

Azərbaycan şeirinin binar sistemi-ikili strukturu klassiklərin yaradıcılığında olduğu kimi, müstəqillik dövrü şairlərinin bədii nümunələrində də özünü göstərir. Belə ki, həm klassiklərimizin, həm də bu günün gənc şairlərinin poeziyasında həyatın əkslikləri – mələk və şeytan, xeyir və şər aparıcı mövqe tutur.

Poeziyada linqvokulturoloji variantların nəzəri aspekti poetik linqvistika istiqamətində A.A.Potebnya, A.N.Veselovski xəttinin

¹ Брандес М.П. Стилистика немецкого языка .М., Высшая школа, 1983, с.253.

davamçıları olan B.A.Larinin, V.Vinoqradovun, Q.O.Vinokurun, struktur-semiotik istiqamətdə isə Y.M.Lotman, V.N.Toporov kimi alimlərin əsərlərində əks olunmuşdur. Müəyyən mədəniyyətə xas konseptlərdən danışarkən deməliyik ki, bunların sayı azdır. Bunlara əbədilik, həyat, məhəbbət, qorxu, inam, həqiqət, qanun kimi konseptləri göstərmək olar. Son zamanlar daha çox istifadə olunan mövzulardan tolerantlıq, multukulturalıq, Qarabağ konsepti müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin əsas konseptlərindədir. B.Vahabzadə, N.Kəsəmənli, S.Rüstəmخانlı və başqaları öz şeirlərində Qarabağı yangılı, ağırlı, acılı şəkildə qələmə almışlar. Bunlarla yanaşı, Cavidə Məmmədova, Məşədixanım Nemət və başqaları da bu mövzuda şeirlər yazmışlar. Şeirlərin bir qisminə müharibənin faciəvi mənzərələri müxtəlif yozumlarla bədii nümunələrin əsas predmetinə çevrilmişdir. Gənc şairə Cavidə Məmmədovanın Xocalının necə yerlə yeksan olunmasını, xalqımızın ən böyük faciəsini öz şeirində belə əks etdirmişdir:

*Ana yurdum , nələr gəldi başına?
Qəsd etdilər torpağına ,daşına.
Bir dəhşət də yazıldı yaddaşına,
Hər dəhşətdən dəhşət oldu Xocalı,
Düşmənlərə tapdaq oldu Xocalı.*

(C. Məmmədova, “Xocalı”, s.18)

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin qrammatik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsil də üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə “Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin sintaktik xüsusiyyətləri” geniş araşdırılmışdır. Ellipsis, inversiya, sintaktik bütövlərin, xitabların şeir dilindəki əhəmiyyətinə toxunulan bu bölmədə müasir dövr şairlərinin əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında geniş təhlil aparılmışdır. Struktur mətnyaradıcı faktoru kimi çıxış edən ellipsisə B. Vahabzadə, Z.Yaqub və bir çox şairlərin dilində tez-tez rast gəlinir.

*Ayrılıq sevincə, sevgiyə yağı,
Görüş ömrümüzün ən şirin çağı*

(Z.Yaqub)

Ellipsis cümlədə mənaya görə asanlıqla bərpa oluna bilən cümlə vahidlərinin buraxılmasına əsaslanan sintaktik fiqurdur. Ellipsisdən istifadə edən hər hansı bir müəllifin məqsədi, əsasən, dialoq şəklində olan nitq konstruksiyalarında mətn və situasiyanın rolunu önə çıxarmaqdır. “Dil vahidini ellipsisə uğratmaq, bu onu sadəcə olaraq işlətməmək deyil, onu

işlətməməklə onun məzmununu suppresiya vasitəsilə ifadə etmək deməkdir”¹.

B.Vahabzadənin şeirlərində leksik-semantik, sintaktik kateqoriyalar xüsusi yer tutur. Sinonim sözlərin antonim sözlərə çevrilib bədii təzad yaratdığı maraqlıdır. B.Vahabzadə şeirində diqqət çəkən bir digər məqam sintaktik paralellizmdə (paralel konstruksiyalarda) özünü göstərir. Mətn sintaksisi baxımından aparılan elmi təhlil zamanı şairin şeirlərində işlənən mətnə formal əlaqələr kimi çıxış edən sintaktik paralelizmin müxtəlif növlərinə (o cümlədən xiazma), mətnə əlaqə funksiyasını yerinə yetirən inversiyaya, eləcə də əlaqə vasitəsi olan təkrarlara diqqət yetirməklə onun dil və üslubunun özəlliklərini ortaya qoymağa, yeni fikirlər söyləməyə çalışmışdır.

Inversiya dilçilikdə qrammatik səviyyədə obrazlılığa aid edilir. İnversiyaya şeirdə daha çox təsadüf olunur və onu bədii emosional cəhətdən qüvvətləndirməyə xidmət edir. Misralarda sözlərin belə sıralanması, heç şübhəsiz, fikrin adi qaydada sıralanmasında daha qüvvətlidir. B.Vahabzadənin şeirlərində tez-tez söz sırasının qəsdən pozulmasına, yəni inversiyaya rast gəlinir.

Kimi cəsarətlə çəkir bileti,

Kimi qorxa-qorxa yanaşır mizə

(B.Vahabzadə, “Qiyət”, s.161)

Bu cümlələrin adi qaydada sırası belə olmalıdır:

Kimi bileti cəsarətlə çəkir,

Kimi qorxa-qorxa mizə yanaşır.

İlk yazılmış versiyada söz sırası pozularaq inversiya yaradılmışdır.

Poetik mətnin sintaksisi ritm və intonasiya strukturuna bağlıdır və hətta şeirin ritminə tabe olmaqla ondan asılı vəziyyətə düşür. Bu səbəbdən də şeirdə sintaksislə ritmin qarşılıqlı təsiri mövcuddur. Məsələn, inversiya hadisəsi poetik dilə xas olan adi haldır. O, ritmi xüsusi vurğulayır. Ritmik intonasiyalı şeirlərdə söz sırası deyil, sözün misrada yeri, xüsusilə müvafiq sözlərin yeri üslubi əhəmiyyət daşıyır.

Xitab insanlar arasında ünsiyyət yaradan əsas vasitədir. Çoxəsrlik poeziyamızda mətnyaradıcı vasitə kimi fəal işlənən xitablar R.Rövşən, N.Həsənzadə, Z.Yaqub, B.Vahabzadə, N.Kəsəmənli kimi şairlərin müstəqillik dövrü şeirlərində də güclü poetik vasitə kimi mühüm yer almışdır. Şeirlərdə müxtəlif formalı xitablara rast gəlinir. “Poeziyada

¹ Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., Наука, 1977, с.303

xitablar xüsusi funksiya yerinə yetirir, daha çox ritorik xarakter daşıyır”¹. Müasir dövrdə aparılmış dilçilik tədqiqatlarında şeir dilində işlənən xitablar və onların üslubi-leksik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Belə ki, tədqiqatçı S.Alməmmədova bu xüsusda şairin dilindən seçilmiş nümunələr əsasında yazır: “Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində xitablardan geniş istifadə olunur. Bunlar bədii-funksional səciyyə daşıyır və şairin əsərlərində-şeir və poemalarında tez-tez istifadə olunur. Belə ki, xitablara şairin bədii əsərlərinin həm əvvəlində (daha doğrusu, poetik misraların əvvəlində), həm ortasında (misraların), həm də sonunda rast gəlirik.”². Şairin şeirlərində işlənmiş xitabları misraların müxtəlif mövqelərində izlənilir. S. Alməmmədova belə xitabları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır.

“1. Xitablar misranın əvvəlində:

*Qaliley! Hələlik kəşfin bir yana,
Onun qiymətini alimlər bilər!*

(B.Vahabzadə, s.30)

2. Xitablar misranın ortasında:

*Biz, ey qələm dostlarım, bəxtəvərlik, bəxtəvər,
Elə bil ki, bizimçün yaranmış bu göy, bu yer*

(B.Vahabzadə, s.186)

3. Xitablar misranın sonunda:

*Hələ sönməsə də eşqin, həvəsin,
“Sonası ovlanan gölsən”, qalası!*

(B.Vahabzadə, s. 133)³.

Müstəqillik illərində yazılan şeirlərin dilində ən çox işlənən xitablar-dini məzmunlu xitablardır desək, yanlışmıq. Bu illərdə yazılan şeirlərin dilində dini xitablara xüsusi yer verilir.

*Amma uzaq deyil ölüm xəbərim,
dünyanın havası çirklənir, Allah.
Dözmür bu havaya şair ciyəri,
şairlər azalır, tükənir, Allah.*

(R.Rövşən, “Nəfəs”, s.69.)

¹ Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, s.143

² Alməmmədova S. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı, Elm, 2010, s.34

³ Yenə orada. s.34-42

Bu fəslin ikinci yarımfəslə olan “Azərbaycan şeirində sintaktik və morfoloji-sintaktik konversiya” adlı bölməsində qrammatik konversiyanın müxtəlif növlərinin şeir dilində rolu araşdırılmışdır. Sintaktik konversiya bütün nitq hissələrinə aid olub, hər hansı nitq hissəsinə daxil olan sözün heç bir dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsinin yerində işlənməsini nəzərdə tutur. Məsələn:

*İki təzə gəlin dayanıb qoşa
Biri yaraşıqsız, biri tamaşa
Çirkinsiz halına acıyır gözəl,
Yanıb əhvalına acıyır gözəl*

(Qabil, “Tale”, s.120)

Bu şeir nümunəsində “**gözəl**” sifəti yalnız sintaktik cəhətdən təcrid olunaraq isim yerində işlənmişdir. Morfoloji-sintaktik cəhətdən konversiyaya uğrayan söz substantivləşmə zamanı hal, kəmiyyət mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərini və köməkçi hissələrini qəbul edir. Sifətlər aid olduğu sözün qarşısında heç bir formal əlamət daşımır. Halbuki konversiyaya uğramış, yəni isimləşmiş sifətlər hal, kəmiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, 1) *Yadın* köhnəsi də dilin əzbəri, Ənənən çiyininə niyə yük oldu?! (B.Vahabzadə); Burada substantivləşmiş *yadın və köhnəsi* sözü müvafiq olaraq ziyəlik halda və mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir.

Nəticə etibarilə demək istərdik ki, müstəqillik dövründə yazılan şeirlərdə morfoloji-sintaktik konversiya sintaktik konversiyaya nisbətən daha geniş yayılmışdır və burada konversiya dərəcəsi daha yüksəkdir.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslə “Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında imla qaydaları və durğu işarələri” adlanır. Durğu işarələrinin şifahi nitqdə müstəsna rolu vardır. A. Miriyev A. P. Çexova istinadən demişdir: “Durğu işarələri yazılı nitqin notlarıdır”¹. Yazılı nitqin formalaşmasında mühüm bir vasitə olan durğu işarələri kommunikativ funksiya daşıyır. Cümlənin düzgün, dəqiq tələffüzündə, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün artırılmasında, durğu işarələri rolu böyük əhəmiyyətə malikdir. Müstəqillik illərində yaranmış poeziya nümunələrində əvvəlki illərdən fərqli olaraq, rast gəldiyimiz bir məqama da diqqət çəkmək istərdik. Belə ki, bu illərdə yazılmış (xüsusən gənc nəsil tərəfindən) şeirlərdə imla qaydalarına qarşı sanki üsyan nümayiş olunur. Bu şeirlərdə sətirlərin kiçik hərflə, cümlələrin “və” əvəzliyi ilə başlanma-

¹ Miriyev A. Durğu işarələrini yerində işlətməli.// Dil mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1979, s.123

sına, durğu işarələrindən istifadə edilməməsinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

*Qoy gəlim, qısılim sənə
bəlkə bir ilğimdi qorxub qaçdıqlarımız
bəlkə yaxınlaşsaq yox olacaq?...*

(F. Məmmədova, “26-cı not”, s.32)

Burada “bəlkə” modal sözündən sonra, həmcins üzvlərdən sonra vergülün qoyulmaması, birinci sətirin sonunda nöqtənin qoyulmaması diqqəti çəkir.

Ümumiyyətlə, durğu işarələrinin poeziyadakı yerini tədqiq edərkən aydın olur ki, müasir şeirin klassik nümayəndələri orfoqrafik qaydalara tamamilə riayət etdikləri halda, gənc nəsil bu qaydalardan imtina edir və nəticə etibarilə şeirlərdə linqvistik pozuntular meydana çıxır.

Dissertasiyanın **“Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin leksik-semantik, üslubi və frazeoloji xüsusiyyətləri”** adlanan üçüncü fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir.

“Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin leksik mənzərəsinə bir baxış” adlanan birinci yarım fəsildə müasir poeziyanın leksik mənzərəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Xalqımızın öz müstəqilliyinə qovuşması ilə ədəbiyyatımıza, xüsusilə, şeirimizə yeni mövzular, yeni ideyalar gəldi. Azərbaycan şeirində sanki canlanma baş verdi, şeir dilimiz yeni sözlərlə zənginləşdi. Əgər sovet dövrü şeirinin dilində rusizmlərə daha çox rast gəlinirdisə, müstəqillik illərində bu sözlər yerini türkiyəli sözlərə verdi. Türkiyə türkcəsindən sözlər dilimizə vasitəsiz yolla daxil olmuş şifahi nitqdə və ədəbi dildə özünə yer qazanmışdır. Türk dilində alınmalara Rəşad Məcidin yaradıcılığında tez-tez gəlmək mümkündür:

*Odur sənə dərman-ilac,
Gördün ki, yox başqa əlac.*

(R. Məcid, “Əlac”. s.50)

Başqa bir məqamda şair yazır:

*Mən dedim, yazdıqca unutduracaq
Köhnə ağırları, əski dərdləri*

(R. Məcid, “Bilsəydim”, s.41)

Müstəqillik illərində yazılmış poeziya nümunələrində müxtəlif leksik mənə çalarları olan söz vahidlərinə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Bu cür leksik vahidlərə sinonimlər, omonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər daxildir. T.Əfəndiyeva yazır: “Eyni anlayışın neytral və emosional-ekspressiv, ədəbi və dialekt, doğma və əcnəbi, yeni və köhnə, qaba və

yumşaldılmış, ədəbi- danışıq və sadə danışıq və s. səciyyəli sözlər və birləşmələr vasitəsilə ifadə olunması lüğət tərkibində müxtəlif üslubi layların mövcudluğunu təsdiq edir”¹.

Bədii dildə istifadə olunan sinonimlər danışıq dilindəki sinonimlərdən bir qədər fərqlənir. Belə ki, şair dildəki mövcud sinonimlər halqasından istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda kontekstdən asılı olaraq, məqamına uyğun sözlər həmcins şəkildə işlədərək üslubi sinonimik cərgə yarada bilir. Üslubi sinonimlər qeyri-stabil işlənmə məqamına sahib olsalar da, tədricən dildə işləklilik qazanaraq sabitləşmiş sinonim sırası əmələ gətirir.

*Dahiləri belə gördüm
alçaqların, xainlərin
xəbislərin hədəfində
Nöqtə boyda ləkəsi yox,
Şöhrətində, şərəfində*

(Z. Yaqub)

Göründüyü kimi, ədəbi dildə mənfi çalarlı “alçaq”, “xain” və “xəbis” sözləri bir-birinə sinonim kimi işlənməsə də, fərqlilik daşısa da, Z.Yaqub şeir daxilində mənfi insani keyfiyyətlərin ifadəsi üçün üslubi sinonimik cərgə yaratmışdır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirində antonim və omonimlər də öz əksini tapmışdır. Yazılışı və deyilişi eyni olan, lakin mənaları arasında əlaqə olmayan omonimlər bir-birilə əlaqəsi olmayan və ya mənə əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edir. Poeziya nümunələrində “kontekstlə şərtlənən çoxmənəlilik və sözdaxili omonimlik bu fikrə gəlməyə əsas verir ki, yeni sözün meydana gəlməsi omonimlik münasibətləri əsasında mümkün olur”². Zəngin üslub xüsusiyyətlərinə görə omonimlər şeirdə xüsusi yer tutur. Omonimlər poetik intonasiya və fonetik çalarlarına görə şeir dilində daha çox nəzərə çarpır.

*Ürəyimdə bu dünyanın,
Möhnət dağı, **agrı dağı**.
Bu dağların ağrısına,
Dözə bilməz **Ağrı dağı**.*

(B.Vahabzadə)

¹ Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm və Təhsil, 2011, s. 9

² Габинская О.А. Типология причин словотворчества. Воронеж, 1981, с.117

Omonimlərin əmələgəlmə prosesi Azərbaycan dilində ta qədimdən mövcud olmuşdur. İstər qədimdə, istərsə də müasir dövəndə ən çox isim və feillər omonim olur.

*Qışda dođulmađım bəs edər mənə
Məni öldürəndə yaz öldür, Allah!
Bilim hansı gündü gedəcəyim gün,
Ölüm tarixini yaz, öldür, Allah.*

(Z.Yaqub, “Qoy yatım, yuxudan qaldırma məni”, s.180)

Mənəca bir-birinin əksi olan, lakın formaca müxtəlif olan sözlərə antonim sözlər deyilir. Antonimlərin müxtəlif məna növləri vardır.

*Üzdüm tərs tərəfə, axına deyil,
Baxdım uzaqlara, yaxına deyil,
Gördüm ki, bu xına, o xına deyil,
Bu xına gəlməzdi iki il öncə.*

(R.Məcid, “İki il öncə”, s.14)

*Kiminsə başına vaxtsiz yağsa qar,
Ruhum oda dönər, buza çevrilər.*

(Z.Yaqub)

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslı “Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin üslubi xüsusiyyətləri” adlanır. Müstəqillik illərində Azərbaycan poeziyasında yazıb yaratmış şairlərimizin dil və üslubunu araşdırmaq, bu sahədəki nəzəri problemləri üzə çıxarmaq ən zəruri məsələlərdəndir.

“Dil bədii məzmunun ən mühüm çatdırıcı vasitələrindəndir-yeganə deyilsə də, ən başlıcasıdır”¹. Poeziyamızda dilimizin zənginliklərini, akustik gözəlliklərinin aşkar edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin ortalarından sonra Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin, bu dövrdə yazıb-yaratmış və Azərbaycan ədəbiyyatımızın ölməz nümunələrini yaratmış şairlərimizin yaradıcılığına nəzər yetirsək, görürük ki, onların hər biri öz yaradıcılıq üslublarına görə, digərlərindən köklü surətdə fərqlənirlər. Əlbəttə, söyləmək olmaz ki, bu fərqlilik müsbət və ya mənfi xüsusiyyətlərə görə seçilir. Amma bütün hallarda bu fərqliliklər var və bunu inkar etmək mümkün deyil. Müstəqillik dövründə heca və sərbəst vəzndə yazan şairlərin vəzndən doğan fərdi üslubi xüsusiyyətləri formalaşmışdır.

Ənənəvi heca üslubundan fərqli olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında 60-cı illərdən sonra istifadə edilən sərbəst vəzn müstəqillik dövründə fərqli

¹ Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1990, s.223

surətdə inkişaf etməyə başlamışdır. T.Hacıyev müstəqilliyə qədərki mərhələdəki sərbəst şeir haqqında yazarkən bu cəhətləri xüsusilə vurğulayır: “Burada ilk baxışda az görünən, lakin hisslər, emosiyalarla “qavranılan” möhkəm daxili normalar mövcuddur. Ən çox hisslər vasitəsilə “dərk olunan” bu normaları ödəmək ənənəvi şeirin formal qanunlarına riayət etməkdən daha mürəkkəbdir. Ənənəvi qanunlar standart qəliblər üzrə icra edilir, sərbəst şeirin normaları isə daxili məntiqdə təcəssüm tapır”¹. Lakin müstəqillik dövründə şairlər məhz hiss və duyğuların təsvirinə üstünlük verərək sərbəst şeirin mövcud normalarını da pozurlar.

Bədii təsvir və ifadə vasitələri bədii üslubda məcazlar adı altında öyrənilir. Dildə obrazlılıq müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir; a) Fonetik səviyyədə obrazlılıq; alliterasiya, assonans, səs və heca təkrarları, emosional intonasiya. b) leksik səviyyədə obrazlılıq; epitet, təşbeh, mübaliğə, metafora, kinayə, frazeologizm, omonimlik, sinonimlik, antonimlik c) qrammatik səviyyədə obrazlılıq daha çox cümlə ilə bağlıdır; inversiya, söz birləşməsi və cümlə tiplərinin təkrarı, qeyri- normativ cümlələr, ellipsis (şəkilçilər və sözlərin buraxılması). Poeziyada alliterasiya ritmi əsasdır. Onsuz bədii əsərin musiqiçiliyindən, ahəngdarlığından danışmağa dəyməz. M.Hüseynov bu barədə yazır: “Alliterasiya şeirdə emosional keyfiyyətli poetik hadisədir və onların işləndiyi mətnə istər-istəməz hissi məqamlar ön plana keçir. Onlar forma cəhətdən diqqət çəkən olduğu kimi, məna cəhətdən də xüsusi qüvvət, üslubi dəyər kəsb edir. Canlı insan duyğularını ehtizaza gətirən alliterasiya əslində olduqca çətin yaradıcılıq işidir, tək-tək şairə nəsbil olan sənətkarlıq amili, sənət yoludur. Alliterasiyanın nəhəng sənət keyfiyyətlərinin poeziyada bədii-yetkinlik səviyyəsi kimi təqdim olunması bunun bariz nümunəsidir”².

Gənc şairə Xavər Qəhrəmani şeirlərində alliterasiyanın ritm yaradıcı rolunu görmək mümkündür.

Gözəl görmək, gözəl-cəməl .

Gözəl görmək , gözəl-təməl.

Gözəl görmək , gözəl-əməl,

Təki gözüm gözəl görsün.

(X. Qəhrəmani. “Gözüm gözəl görsün”, s.14)

Eynicinsli səslərin təkrarı, “g” samitinin yaratdığı şaquli və üfüqi alliterasiya şeir parçasının əsas ritm vahidləridir. Ümumiyyətlə, müəyyən səs komplekslərinin təsiri ilə şeirdə ritm yaratma Azərbaycan şeirinin

¹ T.Hacıyev. Şerimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1990, s.356

² Hüseynov M. Səsin poeziyası. Bakı, 2010, s.30

tarixən mövçud olmuş ən spesifik xüsusiyyətidir. Aşıq şeirinin dodaq-dəyməzləri uşaq folklorundakı təkrarlar əsasında yaranan nəzmə əsaslanan oyunlar, yanıltmaclar bunun ən gözəl nümunəsidir.

“Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin frazeoloji xüsusiyyətləri” üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslidir. Dilin ifadə vasitələrindən biri olan frazeoloji vahidlər şairlərimizin şeirlərini zənginləşdirən üsullardandı.

Frazeoloji vahidlər nitqə obrazlılıq, rəngarənglik, təsirlilik bəxş edir. Bu dil vahidləri həmişə obrazlı xarakter daşıyır. Onların məzmununda ilkin mənənin müəyyən bir hissəsi saxlanılır. Qazanılan yeni məcazi mənə isə onun semantik həcmi genişləndirir. Aforizmlər, eləcə də xalqın tarixini, müdrikliyini özündə qoruyaraq illərin, qərinələrin sınağından çıxıb bu günümüə gətirilmiş pəremiyalar, ümumiyyətlə, dilin frazeoloji sistemi dildə bir canlılıq yaradır, nitqə xüsusi rəvnəq verir və onu daha da emosionallaşdırır. “Aktuallaşan frazeoloji vahidlər üslubi tələblərlə nizamlanır, mühüm bədii-estetik amil olaraq poetik mənə diapozonunu müəyyənləşdirir və şeirin poetexnik quruculuğunda tənəzimləyici rolunu da oynayır. Ritm, təqti, vurğu və ahəng də frazeoloji vahidləri müəyyən təbəddülatlara məruz qoyur və mahiyyət etibarilə bu, şeir nitqinin həyatı gücünü təmin edən faktorlardan biri kimi təqdir olunur”¹.

De, bizə nə verdi türkösayılıq?

Əvvəl nə idiksə, yenə oyuq biz.

Haqqa bel bağlamaq yetməzmi artıq

Bunu birdəfəlik qanmahıyq biz.

(B.Vahabzadə, “Zaman və mən”, s.107)

B.Vahabzadə “bel bağlamaq” ifadəsinin haqq sözü ilə assosiativ əlaqəsini qurmuş, frazeologizmə daha da məcazlıq qatmışdır. Şair fikrinin qətiyyətini artıran bu priyom eyni zamanda şeirdaxili ritmə və bölgüyə uyğunlaşdırılmışdır.

“Frazeoloji vahidlərdə poetik müqayisə daha çox iştirak edir, komponentlərin təmsil etdiyi fikir, obyekt bir-birilə qarşılaşdırılır, adi şəraitdə nəzərə çarpmayan cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır, təsvir obyektinin səciyyəvi cəhətləri açılır, əyaniləşir, oxucunun gözləri qarşısında canlanır”². Şairin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikir, məlumat, informasiya və yaxud hər hansı bir hadisə frazeoloji vahidlərlə ifadə olunduqda sanki başqa bir don geyinir. Fikir oxucuya daha tez çatdırılır.

¹ Mirzəyev H.A. Poeziya dilində frazeoloji vahidlərin semantik elastikliyi//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2015 №4, s.61.

² Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. Oçerklər. Bakı, Elm, 1970, s.145

Şeirlərdə işlənən frazeoloji vahidlər müxtəlif tematik qruplara ayrılır. Müstəqillik illəri Azərbaycan şeirində somatik frazeoloji vahidlərə, zoofrazeologizmlərə, coğrafi terminlər əsasında formalaşan frazeoloji vahidlərə və s. rast gəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə, dilçilərin apardığı araşdırmalar nəticəsində belə məlum olur ki, dildə bu tematik qruplardan ən çox somatik frazeologizmlər işlənir. Müstəqillik illəri poeziyasının dilində də biz bunun şahidi oluruq. “Somatik frazeoloji vahidlər termini altında insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan ifadələr başa düşülür. Həmin sözlər somatik frazeoloji vahidlərin tərkibində müasir dövrdə konkret mənasını itirərək məcazlaşır və digər komponentlə birlikdə yeni mənanın yaranmasına xidmət edir”¹.

Şairlərimiz bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin çoxmənalılığından istifadə edərək rəngarəng şeirlər yazmışlar. Bədii ədəbiyyatda somatik leksika ilə çoxmənalılıq daha qabarıq şəkildə göstərilir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər saldıqda “könül” somatik vahidi ilə verilmiş maraqlı üslubi frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir. Şair bu nümunədə “ürək” sözünün sinonimi olan “könül” leksemi işlətmişdir. Ümumiyyətlə, poeziyada “ürək” sözü sinonimlərlə “qəlb, könül” poetik vahidləri ilə verilir:

*Duru köüllərdə dönər bulağa,
Sevgisi insana döndərər dağa,
Şairi qoysalar şair olmağa!..*

(Z.Yaqub, “Şairi qoysalar şair olmağa”, s.175)

Və yaxud

*Qəlbinin qapıları hər vaxt üzünə açıq,
Nə olar ki, bir dəfə mənim də qarşıma çıx!*

(Z.Yaqub, “Mübarək üzünü görməyə gəldim”, s.341)

Z.Yaqubun verilən bu misralarda “ürək” sözünün üslubi sinonimi “qəlb”, “könül” sözləri frazeoloji vahidin tərkibində verilib.

Frazeoloji vahidlər ifadə olunduğu nitq hissələrinə görə iki hissəyə bölünür. Adla ifadə olunanlar ismi birləşmələr, hərəkətlə ifadə olunanlar isə feili birləşmələr adlanır. Dildə ən çox feili frazeoloji birləşmələr işlənir. Bu fakt özünü şeir dilində də bariz şəkildə göstərir. Frazeoloji vahidlərin əsas hissəsini feili birləşmələr təşkil edir. “Feili birləşmələrdəki əsas xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, eyni bir feillə müxtəlif zəngin birləşmələrin əmələ gəlməsi, sözsüz ki, həmin feilin ifadə etdiyi mənalarla bağlıdır. Feillərin məna zənginliyi onların digər sözlərlə birləşmə imkanlarını daha da

¹ Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. II cild. Bakı, Nurlan, 2009, s.136

çoxaldır və bu zaman hər hansı məhdudiyət aradan götürülür”¹. Feili birləşmələrə şeirlərdə də rast gəlinir:

*Ağızlara daş tıxandı,
Beyinlərdə fikir dondu,
Ürək yandı.
Yerin bağırı cadar-cadar,
Axmazlarda donub qaldı.*

(B.Vahabzadə, s.119)

Bəxtiyar Vahabzadənin bu şeir nümunəsində “*beyinlərdə fikir dondu*” feili frazeoloji birləşməsinə rast gəlirik. Bu frazeologizm insanın çətin anlarını özündə əks etdirir. İnsan çıxılmaz vəziyyətdə olanda beynində fikir donur, ürək yanır, ağıza sanki daş tıxanır. Fikrimizcə, bir şəxsin keçirdiyi ağır anları B.Vahabzadədən daha obrazlı, emosional təqdim etmək mümkün olmazdı.

Beləliklə, aydın olur ki, müasir poeziyada yeni üslubi xüsusiyyətlər qazanılmış, ənənəvi frazeoloji vahidlərlə yanaşı, yeni söz və ifadələr poetik dilə daxil olmuşdur.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının dil və üslub xüsusiyyətləri üzrə aparılan araşdırmalardan aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1. Müstəqillik illərində istər nəsrimizin, istərsə də poeziyamızın çox dəyərli nümunələri yaradılmışdır. Bugünkü poeziyamızın təmsilçilərini birləşdirən onların ədəbi düşüncəyə yeni baxışlarıdır. Bu yeni baxışlar isə yeni yazı tərzini, yeni üslubi çalarlar vasitəsilə oxucuya çatdırılır.

2. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, istər yaşlı, istərsə də orta nəslin nümayəndələrinin linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri yetərincə təhlil edilmiş, dilçilik nöqteyi-nəzərindən araşdırılmışdır. Gənc nəslin nümayəndələrinin yazıb-yaratdıqları isə linqvokulturoloji, üslubi tədqiqatdan uzaq qalmışdır.

3. Bu illərdə xalq yaradıcılığından qaynaqlanan və eyni zamanda klassik adət-ənənələrə söykənən müasir ruhlu uşaq şeirləri obrazlı dili, fikir dərinliyi, poetik üslubi vasitələrin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Uşaq şeirlərində uşaq təfəkkür tərzinə çox yaxın olduğu üçün təkrarlar və qoşa sözlərdən, əsasən nəvaziş, əzizləmə mənasında işləndiyi üçün uşaqların nitqinə yol açan vokativ sözlərdən, daha səciyyəvi bədii təsvir vasitəsilələrindən istifadə olunmuşdur.

¹ Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı, Nurlan, 2009, s.53

4. Müstəqillik illərində yazılan şeirlərin əksəriyyətində müxtəlif emosiyalar yaradan rəngarəng xitablar işlənmişdir. Poeziyada ritorik xarakter daşıyaraq xüsusi funksiya yerinə yetirən, sintaktik kateqoriya olaraq misrada emosional çalarlar yaradan xitablar uşaq şeirlərində daha çox qeydə alınmışdır.

5. Müasir şeirlərdə müxtəlif baxışları əks etdirən fikirlər konsepsiyalar şəklində qarşımıza çıxır. Bu konsepsiyaların üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri bir- birindən fərqlənir.

6. Müstəqillik dövründə yazılan şeirlərdə morfoloji-sintaktik konversiya sintaktik konversiyaya nisbətən daha geniş yayılmışdır. Şeir dilinin əlamətdar cəhətlərindən biri də konversiyadır.

7. Müstəqillik dövründə yaranıb yazılan poeziyada, xüsusən gənc nəslin qələmə aldığı nümunələrdə orfoqrafiya və imla qaydalarına sərbəst yanaşma müşahidə olunur.

8. Xalqımızın öz müstəqilliyinə qovuşması hər sahədə olduğu kimi dilimizdə, ədəbiyyatımızda da böyük müsbət yönlü dəyişikliklərə, yeniliklərə səbəb olmuşdur. Ədəbiyyatımıza, xüsusilə şeirimizə yeni mövzular, yeni ideyalar gəlmişdir. Azərbaycan şeirində, sanki canlanma baş vermiş, şeir dilimiz fərdi təfəkkürün təzahürü olan yeni sözlərlə zənginləşmişdir.

9. Müstəqillik illəri Azərbaycan şeirinin dilində alınma sözlərə də çox rast gəlinir. Lakin bu alınmalar öz xarakter və həcminə görə öncəki illərdəki şeirlərin dilindəki alınmalardan fərqlənir. Əgər sovet dövrü şeirinin dilində rusizmlərə daha çox rast gəlinirdisə, müstəqillik illərində bu sözlər yerini türkiizmlərə vermişdir.

10. Müstəqillik dövründə poeziyada leksik-üslubi kateqoriyalar geniş şəkildə işlənmişdir. Sinonim, omonim, antonimlər, eləcə də xalq dilinə söykənən frazeologizmlərdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Sabitləşmiş sinonim sıraları bədii fikri qüvvətləndirən bir üslub vasitəsi kimi çıxış edərək poetik dilə çoxçalarlıq qazandırır. “Alçaq- xain-xəbis,” “pislik-yamanlıq”, “ölmək-dünyadan getmək”, “ürək-iç”, “qardaşım-atam balası”, “qanun-yasa” kimi üslubi sinonimlər şair təfəkkürünün zənginliyi ilə yanaşı, dilin poetik zənginliyini də əks etdirir. İnsan ruhunun təzadının dildəki əksi olan antonimlərin müasir poeziyada işləkliyi, omonimlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Poeziyadakı omonimlərin əksəriyyəti isə isim-feil omonimləridir.

11. Obrazlılıq şeir dilinin əsasını təşkil edir. Üslubi xüsusiyyətləri araşdırarkən aydın olur ki, müasir poeziyada dilin demokratikləşməsi, müxtəlif söz sıralarının sərbəst işlənməsi müşahidə edilir. Üslubun spesifik

əlaməti olan obrazlılıq üç səviyyədə özünü göstərir. Alliterasiya, assonans, təkrar və emosional intonasiyanın əks olunduğu fonetik obrazlılıq müasir poeziyada çox geniş yayılmışdır. Epitet, təşbeh, mübaliğə, metafora, kinayənin yaranmasında yeni söz və ifadələrdən istifadə olunur.

12. 1991- ci ildə qazanılan müstəqillikdən sonra Azərbaycan poeziyasında dil-üslub baxımından yeniliklər müşahidə olunmuşdur. Klassikləşməyə üz tutmuş şairlərin çərçivəli, ədəbi dil normalarına uyğun, vəznli şeirlərin gənc şairlərin yaradıcılıqlarında da mövzu və dil baxımından sərbəst, vəzn çərçivəsindən uzaqlaşan mənanın linqvistik qaydalardan üstün tutulduğu poeziya nümunələri tutmuşdur. Lakin ənənəvi şeir ardıcılıklarının dili ənənəyə sadıq qalsa da, onların dilində üslubi yeniliklər, fərdi dil yenilikləri o qədər də müşahidə olunmur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır.

1. Syntactic and morphological-syntactic conversions in Azerbaijani poetry. Modern Approaches in English Language and Literature. Conference Materials. Qafqaz Universiteti Press, Bakı: 2012, səh.41-45
2. Zahid Xəlilin uşaq şeirlərinin üslubi özəllikləri. Tədqiqlər. Bakı: 2013, №1, səh. 35-40
3. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası mətn sintaksisi işığında. Azərbaycan xalqının Ümummillə lideri H. Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı. 18-19 Aprel 2014-cü il, Bakı: Azərbaycan. səh.248-249.
4. Şeir inqvo-semiotik xüsusiyyətləri. Tədqiqlər. Bakı: 2014, №1, səh. 64-69
5. Bağımsızlıq dönmə Azərbaycan şiirində Türkiyə Türkcesindən gəçən kəlimələr. VIII Dünya Dili Türkce sempozyumu. 15-17 ekim 2015/ Çanakkale. səh.46
6. Müstəqillik illərində Azərbaycan şiirinin frazeoloji üslubi özəllikləri. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.1(97). Bakı: 2016, səh.53-55.
7. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında imla qaydaları və durğu işarələri. Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları 24-25 noyabr, Sumqayıt: 2016, səh. 90-91
8. Müstəqillik dövrü Azərbaycan şiirinin dilində konseptlər. Filologiya məsələləri. Bakı: 2016, №5, səh. 378-382

9. Обращение в Азербайджанской поэзии эпохи независимости. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, № 10 (64) 2016, часть I. стр. 119-123
10. Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan şiirinde fonetik düzeyde mecaz. IX.Uluslararası Dünya Dili Türkçe sempozyumu 2-3-4 kasım 2017 Malatya. səh. 153 . [http://dunyadiliturkce.net/files/42/editor/FILES/IXUD LT Oezet Kitapc g \(Yay mlanacak 28 11 2017\). pdf](http://dunyadiliturkce.net/files/42/editor/FILES/IXUDLT%20Ozet%20Kitapc%20g%20(Yay%20mlanacak%2028%2011%202017).pdf)

**Стилистические и языковые особенности
Азербайджанской поэзии времен независимости**

РЕЗЮМЕ

Диссертация называется **“Стилистические и языковые особенности Азербайджанской поэзии времен независимости”**, состоит из введения, трех глав, выводов и список использованной литературы. Во введении обосновываются актуальность, предмет и объект, цель и задачи, научная новизна, теоритическая и практическая значимость, апробация и структура диссертации.

Первая глава диссертации называется **“Языковая специфика Азербайджанской поэзии времен независимости с лингво-культурологической точки зрения”**. Эта глава состоит из трех полуглав. Здесь анализируются источники Азербайджанской поэзии, поэтическая структура, лингво-семиотические исследования, языковые особенности детского стиха а также концепты этого периода: мультикультурализм и толерантность, вечность, любовь, добро и зло, Карабахский вопрос.

Вторая глава диссертации называется **“Грамматические особенности Азербайджанской поэзии времен независимости”**. Здесь анализируются синтаксические особенности, морфолого-синтаксическая конверсия, правилаправописания и пунктуации Азербайджанской поэзии времен независимости.

Третья глава диссертации называется **“Фразеологические, стилистические и лексико-семантические особенности Азербайджанской поэзии времен независимости”**. Эта глава тоже состоит из трех полуглав. Здесь анализируются лексические, стилистические и фразеологические особенности Азербайджанской поэзии времен независимости.

В заключении обобщены основные выводы и результаты по всем главам.

**Linguistic and stylistic peculiarities of independence
period Azerbaijani poetry**

SUMMARY

The dissertation work named **“Independence period linguistic and stylistic peculiarities of Azerbaijani poetry”** consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality, the aims and purposes, methods and sources, scientific novelty, theoretical and practical significance of the theme as well as the structure and approbation of it have been shown.

The first chapter which is named **“Linguistic peculiarities of independence period Azerbaijani poetry and lingua-culturalogical review of it”** consists of three subchapters. The sources of the independence period Azerbaijani poetry, poetic structure, linguo semiotic and linguistic peculiarities of this period’s children poetry as well as multiculturalism and tolerance, eternity, love, goodness and evil, Garabagh concepts have been investigated in this chapter.

The second chapter named **“Grammatical peculiarities of the independence period Azerbaijani poetry”** also consists of three subchapters. Syntactic features of the independence period Azerbaijani poetry, syntactic and morphological–syntactical conversion and spelling rules of this period’s poetry punctuation marks have been studied in this chapter.

The third chapter which is named, **“Lexical-semantic stylistic and phraseological features of the independence period Azerbaijani poetry”** also consists of three subchapters. Lexical review of the independence period Azerbaijani poetry, its stylistic and phraseological features have been studied in this chapter.

The results obtained during the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ГЮНЕЛЬ АМИРХАН кызы МИРЗОЕВА

**СТИЛИСТИЧЕСКИЕ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ ВРЕМЕН
НЕЗАВИСИМОСТИ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018